

Витівки українського орієнталізму

Олександр Галенко

1.

Мені зовсім не хотілося поспішати до чоловічого гарему Роксолани, в якому й без мене набереться повно тих, що віддали їй своє ім'я. Тим більше, що йшлося про написання історичної рецензії на 26-серійний кіносеріал під її іменем. Попервах мені не бракувало ентузіазму, бо матеріалу познущатися над фільмом вистачало. Але виявилось, що важко писати рецензію, коли хочеться прорізати кожний епізод, кожну репліку, міміку, жест, деталі вбрання та декорацій. Братися за таку роботу — це все одно, що писати альтернативний кіносценарій або трактат про те, як, на мою думку, не треба ставити історичне кіно. Треба міняти фах, а з якого дива? Винагороди за це, — хай не гонорарів, на мізерність яких нарікали творці фільму, а хоч трохи «пищи, достойной султана» (цитата зі сценарію), що залишалася після зйомок; зрештою, кримського сонечка завдяки тим-таки зйомкам — хай не на цілий курортний сезон, а хоч на тиждень, — сподіватися було годі. Вже написавши колись рецензію на сценарій серіалу й доставши за нього тринадцять із чимось теперішніх гривень, я уявляв цілком предметно, на що варто розраховувати.

З проханням переглянути сценарій «Роксолани» студія «Укртелефільм» звернулася до мене в травні 1995 року. Зйомки вже йшли повним ходом, але раніше, пояснили мені, фахівця з історії Османської імперії знайти не вдавалося. Мій ідеалізм вихлюпнувся на десять сторінок реєстрику, в якому було позбирано всілякі історичні невідповідності, а разом епізоди, яким просто бракувало здорового глузду. Вся історія з Роксоланою потопала у просто-таки кумедних фантазіях сценаристів. Отож, аргументуючи тим, що дія фільму розгортається не в райських кущах чи марсіанській пустелі, а в досить добре знаному географічному та історичному просторі, з реальними історичними персонажами, і відтворення його анітрохи не відповідає законам історичного жанру, я рекомендував відмовитися від цього сценарію. Навіть наївно попередив тодішнє керівництво «Укртелефільму», що оприлюдню рецензію, якщо фільм усе-таки вийде на екран.

Через два роки він таки вийшов, і відтоді встиг уже прокрутитися кілька разів, але слова я так і не дотримав. Рецензія потребувала покликань на відповідні пасажи сценарію, яких я в рецензії не цитував, заощаджуючи місце, а тепер їх треба було б навести. Втім, це мало важило проти того, що готовий фільм виявився ще гірший, і рецензія на сценарій просто втрачала актуальність. Історики з приводу серіалу мовчали, але не мовчали інші критики, так що мені здавалося зайвим зчиняти галас навколо халтури. Та й не було спочатку чути голосів: мовляв, хай там що — нікудишня режисура, вбогі декорації, невідповідність історич-

ним фактам, кепська гра акторів — а фільм усе-таки вийшов непоганий. Зрештою, були інші проекти, які видавалися мені кориснішими для української публіки. 1995 року академічному Інституту сходознавства вдалося перевидати «Історію Туреччини» Агатангела Кримського — оригінальну й досі вартісну книжку,

факти з життя їхньої уявної землячки, рішуче показали мені своє небажання отак просто відмовитися від своєї екзотики й закликали мене не паплюжити нашу історію: Роксолана потрібна нам для патріотичного виховання дітей. Отож із Рогатина я повертався, сповнений відповідальності перед майбутнім поколінням.

Малюнок Володимира Костирка

саним у відповідь на мою репліку («Критика», 1998, чч. 7-8 та 11). Виявляється, на орієнталістиці лежить тяжка провина за втрату Україною європейської непорочності: «саме завдяки їй Україна опинилася між Орієнтом і Окцидентом», а українці стали шукати собі «орієнтальних» забав із шумерами, аріями в стилі Шилова-Канигіна, а тепер ще й з Роксолани зробили свій національний символ.

Що ж, спробуймо розібратися з цим явищем на прикладі роксоланоманії. Тільки я змушений почати ab ovo й домовитися про поняття.

Я розумію захоплення мого шановного опонента від знаменитої книжки Едварда Саїда «Орієнталізм», яка для нього «вже встигла стати класичною». Зауважу, однак, що це не останнє слово класики, бо книжка з'явилася вперше 1978 року. Та істотнішим є те, що закликати у свідки Саїда взагалі не зовсім доречно. На жаль, англійська мова підступно не розрізняє поняття *орієнталістика* та *орієнталізм*. Едвард Саїд пояснює (англійською ж таки мовою), що термін, якого він обрав для заголовка своєї книжки, може вживатися в таких трьох значеннях: 1) академічна дисципліна, вивчення Сходу (терміна Схід Саїд не заперечує) — тобто те, що в нас називається сходознавством або (з відтінком снобізму) запозиченим словом «орієнталістика»; 2) світогляд, заснований на розрізненні чогось, що називається Сходом (Орієнтом), і ще чогось, що називається Заходом (Окцидентом); 3) «корпоративна ідеологія, покликана регулювати стосунки з Орієнтом, описувати й контролювати його». Весь свій пафос Едвард Саїд, напівпалестинець за походженням, запеклий опонент політичного сіонізму часів Кемп-Девіда й добре начитана в західній та східній літературі людина, спрямував проти «орієнталізму» в другому та третьому значеннях. Дослідник арабо-ізраїльського конфлікту намагався показати приреченість пошуків порозуміння та пізнання Сходу з позицій орієнталізму. Проте він не ставив під сумнів доцільність сходознавчих студій.

Ототожнивши орієнталістику з орієнталізмом, Олексій Толочко перевершив радикальністю самого Саїда. Посилання на працю Джонатана Спенса (я вже не кажу про те, щоби записувати його у постмодерністи) є також натяжкою, тому що Спенс не перекреслює вартісність повідомлень західних подорожніх на Сході, в даному разі в Китаї, а лише привертає увагу до обмеженості їхнього зображення Китаю через світогляд авторів, закони жанру, вимоги домашнього оточення тощо. І Спенс-ва, і Саїдова праці взагалі належать до галузі сходознавства, яка досліджує тему «Схід очима Заходу» і яка породила не менш важливу галузь «Захід очима Сходу». Дуже скоро по появі Саїдової книжки (1982 року) вийшла піонерська праця Б.Льюїса

яка від 1924 року була для українців чи не єдиним джерелом відомостей і про Османську імперію, і зокрема про Роксолану. Вийшов також мій переклад праці Галіля Іналджика «Османська імперія: Класична доба, 1300–1600», що дав українській публіці доступ до сучасних знань про країну, яка справила величезний і поки що мало усвідомлюваний вплив на історію України.

Ще більше підупав мій настрій писати про фільм після поїздки на конференцію, присвячену славним людям Рогатинщини (в липні 1997 року), хоч я й пообіцяв зробити це історикові панові Ярославу Ляльці, який мені ту поїздку влаштував. Виступаючи перед рогатинцями, я спробував пояснити природу нашого українського міфу про Роксолану (є ще турецький та західний), але рогатинці, уважно вислухавши реальні

Не додав мені наснаги й обмін думками про «Роксолану» з поважним представником турецьких масмедій — завідувачем російського відділу турецького державного телеканалу TRT Габілем Топалоглу. На мої скептичні зауваження нащадок тих, кого так карикатурно показали в серіалі, спокійнісінько відповів: у турецькому кіно ще й не таке роблять, отож добре, що українцям хоч щось показали про турків.

Отже, якщо туркам байдуже, що про них показують, то яке діло українцям! Не хотілося й мені повертатися до Роксолани.

2.

З миролюбного настрою мене несподівано вивів есей Олексія Толочка «The Good, the Bad, the Ugly» з пізнішим «дотепом на сходах», напи-

«The Muslim Discovery of Europe» — результат тридцятирічної праці автора над цією проблемою. Не варто квапитися звинувачувати орієнталістику в тому, що вона не може виплутатися з пут орієнталізму, бо виросла саме з нього, — орієнталістика здатна самостійно відшліфувати власну методологію.

Втім, орієнталісти й Саїдів голос почули. Альберт Гурані, сходознавець класичного зразка, автор найпопулярнішої однотомної «Історії арабського народу» (він — тут це важливо підкреслити, — як і Саїд, напіварабського походження), відгукнувся так: «У стилі висловів містера Саїда є міць і сила, які часами приводять його майже до карикатурності, але не можна нехтувати тим, що він каже. Це може допомогти тим, хто свято вірить у «сходознавство» [profess “oriental studies”], краще усвідомити, чим вони займаються» («Іслам у європейській думці», 1991).

На небезпеку орієнталізму звернули увагу й українські сходознавці. Місце України щодо Сходу, правомірність для неї сходознавчих студій, зокрема проблема, яку порушував іще Драгоманов — що Україна має свого, питомого і водночас спільного зі Сходом, а що є по-європейськи препарованим, інтерпретованим його сприйняттям, тобто орієнталізмом — були темою виступів В.Остапчука, Ю.Кочубея, О.Огневої та інших на перших двох Читаннях Агатангела Кримського, які влаштував Інститут сходознавства. Олексій Толочко має рацію, кажучи, що голосу сходознавців поки що не чути: матеріали Читань не опубліковані. З надрукованого на цю тему можна назвати спільну статтю Олександра Богомоліва та Сергія Данілова про неадекватність сучасної політичної термінології для пошуків урегулювання політичних проблем на Близькому Сході та в пострадянському світі (її вміщено у збірочці «Чорноморсько-Каспійський регіон: умови та перспективи розвитку»). Отже, хоча тему проартикульовано ще недостатньо, шлях до звільнення свідомості орієнталістів від орієнталізму вже відкрито і в нас. І не варто закривати його, ототожнюючи орієнталізм з орієнталістикою, та ще й звинувачуючи її в тому, що це саме вона обумовила місце України між Орієнтом та Окцидентом.

Власне, ця ідея вже невиразно бриніла у «The Good, the Bad, the Ugly», змусивши мене так само не дуже виразно відреагувати. Я й тоді поділяв Толочків критичний настрій, і тепер погоджуюся, що з концепції «Схід–Захід» у ролі універсального методу поки що помічник поганій, навіть більше — визнаю, що критика орієнталізму є справою не менш богоугодною, ніж сходознавство. Я повністю поділяю недовіру шановного колеги до концепції, яка вважається ніби «узагальненням десятиліть скрупульозних досліджень і в цьому сенсі є «науковим» висновком». Тут я «своя познахом». Проте не бачу гріха в тому, щоби випробувати цю концепцію зі знанням справи й фактів, як це зробила в «Нарисі історії України» Наталя Яковенко із

залученням результатів сходознавчих досліджень (при цьому, не видаючи свою працю за останнє слово в орієнталістиці, вона попередила, що, наприклад, її екскурси в історію Криму обмежаться лише параграфами-вставками). А от шановний опонент зверхньо рекомендує лише писати більше сходознавчих книжок «хороших та різних», але тільки так — ніби нове вино у старі міхи, — мовляв, просте збільшення фактажу вряда чи зарадить справі. Виходить, старайтеся чи не старайтеся, а від орієнталізму, як від первородного гріха, нікуди не подінетеся. Логіку такої аргументації влучно описує формула «не-знаю-й-знати-не-хочу», запропонована для такого випадку Наталею Яковенко. Чому б, знаючи, що концепція «Схід–Захід» не має фактичного підґрунтя, не пе-

Гарем очима Заходу (малюнок Томаса Роуландсона)

ревірити її фактами? Старе вино у старих міхах дає оцет. Але Олексій Толочко не каже, що вийде з молодого вина у старих міхах. А шкода: так з'явився херес. У той самий спосіб — стара тара плюс нове вино — винайдено ще й мадеру, бастардо, коньяк. Чому не спробувати?!

Сходознавство взагалі здається невдалим об'єктом для постмодерністської критики. Насамперед через практичну спрямованість цієї дисципліни, яка по суті є все тією ж історією, лінгвістикою, релігієзнавством і так далі, й має завданням не містифікацію, як орієнталізм, а навпаки, демістифікацію та деміфологізацію. Може, зброю проти постмодернізму вдасться віднайти саме в цій галузі? І необов'язково буде шукати її у творах напівсхідних за походженням та освітою вчених?

Коли ще не було ніякої філософської географії, а саме за двадцять років до хрестоматійно відомої промови римського папи Урбана II у Клермоні, з якої почалася історія Хрестових походів, інший і не менш заслужений перед західним християнством папа Григорій VII (ініціатор Ключійської реформи церкви й господар замку Каносса) якось розщедрився був на таке спостереження з приводу конкурентної релігії. В листі до алжирського еміра ан-Насера

1076 року він писав: «Доброчинність — ось що пов'язує нас один з одним більше, ніж з іншими народами, адже ми визнаємо і віруємо в одного єдиного Бога, хоч ми по-різному славимо його й правимо йому щодня службу як Творцеві та Правителю світу». Звичайно, папа звертався до мавра по допомогу. Якби ан-Насер завітав із подібними міркуваннями до папи в Каноссу, приклад бідолахи імператора Генріха IV міг би послужити за взірць того, як би тоді поставився папа до цієї проблеми. Та все-таки цей приклад з історії сходознавства (яка почалася набагато раніше за епоху Просвітництва) показує, що й у вивченні європейцями Сходу ідеї не обов'язково заступають дорогу фактам, а скоріше поступаються їм. «У підвалинах інституціоналізованої орієнталісти-

на Схід. Плування орієнталістики з орієнталізмом здатне збити її з цього шляху і змусити задовольнятися не справжнім Сходом, а його сурогатами, без жодної надії скуштувати доброго вина з нових міхів.

Тепер можна перейти власне до нинішньої української роксоланоманії і скуштувати, на що воно схоже.

3.

Українська роксоланоманія почалася не в такі вже далекі часи. Роксоланин сучасник Михалон Литвин жодних ознак гордості за землячку, яка випнула до верхівки найпотужнішої на той час держави, не виказував. 1550 року він флегматично зауважив, що кохана дружина імператора турків походить із «нашої землі», але навіть не згадав її імені й помилився, назвавши матір'ю первородженого падишагового сина, який стане його спадкоємцем. Це вже на початку XIX століття пошуки славних та романтичних предків зроблять із неї приклад національного типу. Спочатку дилетант Ржевський пускає гуляти по світу легенду, нібито справжнє ім'я Роксолани — Настя Лісовська, а родом вона з Рогатина. Цю ідею переповів видатний австрійський орієнталіст Гаммер, автор широко відомої 18-томної історії Османської імперії (навіть у Києві є кілька комплектів цього видання німецькою та французькою мовами). Кілька сторіночок про султаншу-русинку написав у своїй «Історії Туреччини» Кримський, і вони стали головним, якщо не єдиним джерелом відомостей для багатьох українців, що писали про Роксолану пізніше. Сходознавець Кримський спробував приземлити образ легендарної султанши: вказав на паралель між її образом та міфологічною героїнею Марусею Богуславною, підказуючи шлях до деміфологізації Роксолани; нагадав, що вона все ж таки була мусульманкою та дружиною османського султана, і що й інші українки були дружинами султанів. Я перевіряв ці відомості, коли готував доповідь «Українці в Османській імперії XV–XVIII століть» для Других сходознавчих читань — реальність навіть перевершила підрахунки Кримського. Отож він мав рацію, заперечуючи унікальність Роксолани: вона до певної міри затулила собою інших представників Османської династії — українців або тумів.

На жаль, не це український орієнталізм узяв в орієнталіста Кримського. Вихована під впливом російської пихи щодо турків, яка проросла з перемог над ними, а також козацької романтики, українська інтелігенція підхопила баладні нотки образу, змалюваного Кримським-письменником, а не істориком-орієнталістом. Літераторам більше сподобалися легенди про те, що українська султанша крутила імперією як хотіла (все одно як козаки дали Стамбулу пороху прикурити), чи про інтригу проти принца Мустафи, що довела талановитого улюбленця підданих до зашморгу, лягла страшним Немезидиним прокльonom на Туреччину (ідея вищої помсти туркам і татарам

за набіги). З них ідуть усі пізніші пошуки української душі Роксолани. Екзотична південна природа, розкоші палаців, мерехтіння золота, плетиво вишуканих інтриг, отрута, кинджали, сльози, брязкіт кайданів, солодощі поцілунків та обіймів правили за тло для наперед заданого результату: залишити Роксолану ширію українкою і знайти виправдання її інтригам і потуреченню — через любов до дітей, до чоловіка, через індульгенцію від Богородиці, потаємну віру в Христа тощо.

Новий, хоч і давно назрілий в українській літературній Роксоланіаді порнографічний жанр відкрила повість Юрія Винничука «Життя гаремное». Через цю новизну мені важко знайти критерії оцінки. Проте повість також присвячено історичній Роксолані, а з погляду жанру історичного твір нічим не відрізняється від усіх попередніх літературних експериментів. Те, що здається Винничукові важливим для гаремного життя його султанши, не має й натяку на східну специфіку, а то й просто є повною протилежністю до неї. Скажімо, справді існують доноси про випадки в Гаремі, схожі на епізод із розвагами одалісок та євнухів. Але, поперше, Винничук неправильно уявляє собі технічні аспекти справи з євнухами, які досить точно описав Кримський (який, не забуваймо, прожив в Османській імперії понад два роки). По-друге, навіть якщо технічні винятки траплялися, найменша підозра, що стосунки одаліски з євнухом вийшли поза рамці гаремного регламенту, скінчалася для обох плаванням у мішку по Босфору. Годі навіть уявити, щоб султанова мати, яка відала гаремним життям

ляризував у Європі східну літературу цього жанру ще в XIX столітті. Один такий переклад французькою мовою, «Le livre de volupte» — пристойний для Європи переклад назви баг-наме, я знайшов якось у бібліотеці Інституту мовознавства НАН України). Теперішня популярність студій над історією сексуальності взагалі зняла проблему з джерелами інформації на цю тему. Те, що слово «хасекі» («улюблена, персональна, його величності» — титул коханих одалісок султана) Винничук написав із літерою г замість х, свідчить, що він читає якоюсь із європейських мов, де це слово дуже рідко можна зустріти у формі, найближчій до правильної — khasseki. Одна з останніх (не класичних, але інформативних) книжок на цю тему — «Сексуальне життя в османському суспільстві» Семи Нільгюна Ердогана (S.N.Erdohan, The Sexual Life in the Ottoman Society, — Istanbul, 1996) — вийшла не тільки по-турецьки, а й по-англійськи, отже, навіть не знаючи східних мов, п.Винничук може знайти справжні східні сюжети для своєї гарячої уяви.

Українським історикам також була до вподоби ідея про Роксолану патріотизм, але вони спробували пошукати їй підтвердження у фактах. Фактів не знаходилося, і по світу почали гуляти легенди про те, що за часів Хуррем Султан Україна не так потерпала від татарських набігів, як в інші часи. Інші доводили, що Роксолана викувала співвітчизників із полону свого чоловіка й відпустила їх «на тихі води, на ясні зорі». А то ще останнім часом стали дошукуватися, чи зустрічався з Роксоланою Дмитро Вишневецький — ну зовсім як у шпигунському бойовику, наче та була резидентом козацької розвідки.

Такі ідеї треба або підтверджувати, або спростовувати. Але реєстру татарських набігів як не було, так і нема. Документів про викуп турками русинів із полону і відправку їх додому теж нема. Тому нема й предметних публікацій. Дискутувати довкола цих нісенітниць не можна, але можна побудувати на них патріотичне виховання в школах, в студентських аудиторіях, виголошувати їх по різних конференціях, на телебаченні та радіо, друкувати у вигляді захлавлених книжечок, і через узвичаєну за радянських часів довіру до засобів масової інформації багатьом здається, ніби ці ідеї мають якість підґрунтя. Отак вони знаходять собі прибічників, а спитати за це нікого, і ніхто не може сказати, звідкіля все почалося і чим живиться.

Втім, про зустріч Байди з Роксоланою є відома-превідома народна оповідь. Маю на увазі «Думу про Байду». Чим не джерело: адже в кожному епосі є відповідники реальним фактам.

*Ой як стрілив — цариця віцїв,
А царицю в потилицю,
Його доньку — в головоньку.*

Не може бути, щоби це було про Роксолану? А чому ні. Царем, який стратив Байду 1564 року, був Сюлейман. Роксолана, правда, на той час уже померла, але впродовж ці-

лого XVI століття тільки вона була законною дружиною султана, а в XVII столітті таких самих — тобто справжніх цариць — в османській династії буде ще тільки дві. Так що сплутати важко. Але найточніша ознака — донька. Схоже, що не сини, а донька Мігрімаг була в Сюлеймана улюбленою дитиною. З п'яти імперських добродійних комплексів, які Сюлейман побудував для себе та членів своєї династії у столиці, два, центрами яких були імперські мечеті, були побудовані саме для Міг-

*Мігрімаг Султан, дочка Роксолани
(невідомий європейський художник,
початок XVII ст.)*

рімаг. Її й поховано було по батькову ліву руку в його мавзолеї через дванадцять років (!), і вони пролежали там тільки вдвох понад століття, доки поряд не встановили труни інших померлих султанів. Тобто Сюлейманові почуття до доньки були дуже помітні, й жодна донька іншого султана не була так відома, як ця. Не диво, що розголос про неї міг сягнути України. Отож, хоча трійцю цар-цариця-дочка можна списати й на популярність її в українському епосі, персонажі думи цілком могли мати реальних прототипів. Щоправда, повість Байда з царицею не по-земляцьки, — не так, як у пізніших іділіях про зустріч у Стамбулі двох славних українців. Але як ми ставимося до вискочок? От і Михалона Литвина земляцтво з султаншею тішило мало.

4.

Кіномитцям іще важче, ніж історикам та літераторам. Ті можуть звертатися до читацької уяви: «Роксолана дала знати такому-то про таке-то», «вона дізналася про те-то», «вона справляла враження, хоч не була красунею», «вона поскаржилася такому-то на те-то», «вони одружилися»... Кіно потребує конкретних деталей. Треба точно знати, як було налагоджено спілкування в гаремі, зокрема, коли дівчата ще погано знали мову, з ким вони спілкувалися, як відбувається одруження мусульман, чи була героїня гарною, і якщо ні, то чим вона вирізнялася в очах інших, тощо. І це крім зовнішнього вигляду місця подій, декорацій, одягу тощо.

Чого ж можна очікувати, коли 26-серійний монстр спирається в кращому разі на п'ять сторінок фактажу понад півстолітньої давності? Знімальній команді, мабуть, довелося чимало попрацювати, щоби хоч

Н. Н. НИКИТЕНКО

РУСЬ И ВИЗАНТИЯ
В МОНУМЕНТАЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ
СОФИИ КИЕВСКОЙ

Надежда Никитенко
Русь и Византия
в монументальном
комплексе
Софии Киевской
Киев, 1999

На підставі нових наукових відкриттів авторка доходить сенсаційного висновку: Ярослав Мудрий, якого традиційно вважають засновником храму Софії Київської, лише завершив справу свого батька, хрестителя Русі князя Володимира, та його дружини Анни. Собор виник наприкінці княжіння Володимира — на початку правління Ярослава (1011–1018) і є найдавнішим храмом, що зберігся на східнослов'янських землях.

Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С.Грушевського
252001, Київ-1, вул.Трьохсвятительська, 4
тел./факс (044) 2285098

S.N.Erdohan, The Sexual Life in the Ottoman Society (Istanbul, 1996)

Малюнок із книжки «Баг-наме» (кінець XIX століття)

сина, байдуже коментувала оргії євнухів. А вже робити султана і власного сина рогносцем — щось занадто й для Заходу, від імені якого фантазує п.Винничук.

Зрештою, жодна сцена повісті не виходить поза межі його українського досвіду. Східні, зокрема турецькі любовні посібники, на зразок «Баг-наме», Винничукові не відомі. Тимчасом треба було виявити лише спритність, щоби дістатися джерел творчої наснаги. Орієнталізм спону-

Я.П. Запаско
Ошатність
української рукописної
КНИГИ

Яким Запаско
Ошатність української
рукописної книги
Львів: Фенікс, 1998

Книжка розповідає про основні етапи розвитку української рукописної книги, її художнє оформлення, географію книгописання, організацію роботи майстрів. В окремих розділах подано перелік та опис 135 найвизначніших пам'яток рукописного мистецтва та імена 370 майстрів.

Видавництво «Фенікс»
Львів, Підголокко 19/409

якось пристойно заповнити прірву часу, відведеного на фільм, і дати принаймні якусь логіку подіям. Шкода. Пристойно не вийшло.

Я не чіпатиму деталей: їх надто багато, та й не так уже важливо по суті, як мав називатись у фільмі великий везир, чи міг Селім I, який помер у 50 років, виглядати сивим дідом і таке інше. Зупинюся на головному.

Спілкуватися в гаремі, з чоловіком та з його оточенням Роксолана дістала можливість завдяки школі невольниць. Зовсім неймовірно, що для цього цілком вистачило кількох тижнів, але це, може, не всі помітили. Складніше з організацією викладання в ній та з навчальною програмою: якісь науки, європейський політес, танці — ну справжній пансіон для благородних дівчат на зразок російських минулого століття. Викладачі, як і в російських пансіонах, — самі чоловіки, випсані з-за кордону (цікаво, якою мовою вони викладали?). Східного колориту додає хіба що загальне ісламознавство та можливість бути проданою ще до завершення курсу навчання.

В цьому навчанні є своя логіка: справді, навчений чогось невольник коштував дорожче за неука, так само як гарний дорожче за бридкого. Та й викладання донедавна було винятково чоловічою професією. От тільки османські реалії цілковито заперечують розвиток подій таким шляхом.

В ісламському суспільстві спеціальних шкіл для невольниць не було. Дівчаток у XVI столітті не віддавали в навчання не лише на Сході, а й на Заході. Тим більше не віддали їх у навчання викладачам-чоловікам: тодішній не надто софістикований еротизм унеможлилював платонічні стосунки в такій школі. Ісламське право вимагало публічного характеру навчання навіть хлопчиків, щоб — не приведи Аллаг — між учителем та учнем чогось не сталося. Через це жіноча освіченість коштувала надто дорого, а на загал не так уже й цінувалася, як цнотливість. Часом деякі сім'ї, переважно єврейські та вірменські, брали на виховання кількох дівчат, яких потім, навчивши якихось мистецтв чи ремесел, продавали, якщо до того часу в них не було дітей від господаря (документи єврейських громад та равіністична література рясніють такими прикладами). Але переважно «спеціалізація» невольниць вироблялася емпірично вже після продажу — в домі хазяїна. Єдиним закладом, який хоч трохи нагадував школу, був бордель, але, зрозуміло, й програма там була вужчою, ніж у закладі Ібрагіма-работоргівця, й дівчат із нього можна було продавати лише до іншої «школи». Нарешті, «мусульманська орієнтація», додана задля східного колориту, була їм ні до чого: невольника, який переходив в іслам, вже не можна було продавати, що невольницям взагалі не варто було знати. Їх цінували не за розум та освіченість — це ідея західна й набагато пізнішого походження. Деякі султани по п'ятидесяті мали звичку проводити час обов'язково з незайманими дівчатами, і їхній внутрішній світ мало кого цікавив. А саму Роксолану (дарма що нібито навчену) було придба-

но на Аврат-пазари, тобто на Соромному базарі — назва точно вказує, який товар там продавали.

Справді залишаються запитання, як Роксолана могла вплинути на султана, як султан міг її покохати, якщо вона й розмовляти до пуття не вміла, і коли вона того вивчилася, тощо. Але очевидно, що в пошуках відповіді нічим не допоможе «невільницька школа»: школами, в яких невольниць готували служити своїм господарям, насправді були гареми (і не лише при султанському Палаці).

Султанський гарем — одна з найбільших містифікацій орієнталізму. Пригодницькі романи про авантюри європейців у гаремах переконали на-

канцями Гарему. З'являтися на людях вона могла лише з закритим обличчям або у заграбованому паланкіні. Тому описи її зовнішності не сягають далі зауважень про маленьку тендітну постать, руде волосся та дзвінкий сміх. Про обличчя ж не казали нічого детально: мовляв, не краса, але приємна на вигляд. (Кримський із власного досвіду додав порівняння краси європейських жінок зі швидко мінущою вродою черкешенок та інших азіатських красунь.) Можна, щоправда, припускати, що вона не могла не бути вродливою, інакше не потрапила б до султанського гарему. Це венеціанці й турки, хто заздро, а хто з обуренням дивлячись на зростання впливу в державі

урочистим актом, як християнське вінчання, з урочистою процесією до храму, співами тощо. Султани після весілля влаштовували публічні розваги, в яких самі брали участь: змагання, паради, вистави, концерти, обов'язково величезні учти. У фільмі нічого цього не видно. Є сама лише процесія до мечеті, що виглядає словами з чужої пісні.

Пошуки сюжетних колізій примусили кіношників навіть перекроїти географічну карту. Десь почувши про славетного османського адмірала Хайреддіна Барбаросу (він уславився перемогами над флотом Габсбургів на Середземному морі й тим, що приніс під руку Османів Алжир), сценаристи послали його на Чорне море, аби він коло Трапезунда перехопив корабель, що плыв із Венеції до Стамбула. Чорне море за часів Сюлеймана було внутрішнім османським озером, і османські адмірали могли там грабувати хіба що своїх. Але цього мало: щоб дістатися ним до Стамбула, пані Лісовська на догоду сценаристам мусила би помандрувати з Венеції на Архангельськ, потім Північною Двіною до верхів'їв Сухони, перетягти корабель волоком на Волгу, з Волги на Дон — і так прибути в Трапезунд. От тільки біда, що цей шлях на Близький Схід англієць Ентоні Дженкінсон відкриве вже в рік смерті Роксолани (1558). Та й надто б то було складним поясненням появи цього епізоду; є набагато очевидніше: двійка з географії.

Зобразивши Османську державу наскрізь свавільною та жорстокою гнобительською своїх підданців, автори телесеріалу можуть закликати на допомогу Макса Вебера, який саме так і змалював ісламське право. Але після Вебера встигло чимало води збігти, і вже є непогані дороговкази для тих, хто хоче перевірити цей пункт (хоч би й згадувана книжка Галіля Іналджика). Це таки була воєнізована поліційна держава — але ґрунтувалася вона на раціональних законах, яких Вебер не знав, і була добре відлагодженим й ефективним механізмом, який упродовж століть перетравлював і хабарництво, і сваволю місцевих начальників, і громадянські війни. Втім, я не певний, що саме Вебер був для сценаристів джерелом натхнення: сцену з викликом до султанського Палацу вчителя Абдулага, що викладав Роксолані Коран, взято, боюся, не з Вебера, а з процедури викликів до партбюро у недавніх радянських часах. У провінцію летить наказ розшукати бідолагу Абдулага — грізний і незрозумілий, з якого не можна второпати, навіщо викликають, і тому він змушує тремтіти. Абдулага знаходять, і той збирається, немов в останню путь. Заради більшої драматизації серія уривається, коли він сідає на корабель під яничарським конвоєм із шаблями на голо. І перш ніж глядачі розчаруються в очікуванні грізного прийому в Палаці чи навпаки, розчуляться сентиментальною сценою побачення Абдулага з Роксоланою, вони мусять потужити над безталанною долею підданців страшної та свавільної держави — Османської імперії.

Сюлейман I Пишпий

ших сценаристів, нібито там можна було з'являтися стороннім чоловікам. Прочитавши в сценарії, як по гарему швендяють і везир, і вчитель Абдулаг, і якийсь Еневер, і яничари, я нагадав сценаристам, що з чоловіків, крім родичів, входить до гарему могли тільки євнухи (втім, закон навіть не вважав їх за чоловіків — в ісламському праві вони становили окрему статеву категорію). Винятків бути не могло, оскільки йшлося про честь султана. Проте, вклавши мою ремарку в уста італійському кардиналові Грітті, сценаристи й далі будували фільм на припущенні про доступність найприватніших покоїв султана. Ще б пак: урахувавши мое зауваження, довелось би відмовитися від половини сценарію. Як би змогла Роксолана впливати на державні справи, якщо її ніхто не міг бачити? Як організувалися інтриги в гаремі? Відповіді на ці запитання існують, але потребують надто багато місця.

Більш-менш вільно спілкуватися Роксолана мала змогу тільки з меш-

безрідної невольниці, пліткували про невродливу Роксолану, аби хоч чимось принизити русинку у власних очах. Але напевно судити неможливо. Автентичність єдиного її портрету — гравюри європейського походження — викликає сумніви. Щоправда, відомий цілком реалістичний портрет її доньки Міґрімаґ. Та хай що там, а рідкісність портретів султанських жінок та дітей до середини XIX століття свідчить про відірваність султанського Гарему від зовнішнього світу. Впливати на справи Роксолана могла через чоловіка, через доньку та зятя, який був великим везиром. Цікава деталь — спілкування всередині гарему розвинуло свою специфічну мову — не слів та записок, а букетиків, у яких квітки мали щось означати.

Важливе місце за сюжетом належить шлюбній процесії. От тільки біда, що ніхто з кіношників, мабуть, не уявляє собі, як насправді відбувається мусульманське весілля. Головна подія такого весілля — укладення шлюбного контракту — не є

Тимчасом у тій державі виклики в столицю обставлялися прозаїчніше й ефективніше. По-перше, тональність наказу безпомилково задавала статус відряджуваного: чи відправляти його як злочинця в кайданах, а чи з усілякими почестями як людину, відзначену найвищою ласкою. Таких реальних наказів збереглося тисячі — тобто це була звичайна процедура. По-друге, цей наказ відправлявся спеціальним посланцем (чавушем) управителю провінції та провінційному судді, які без зайвих труднощів знаходили потрібну особу. В наказі спеціально зазначалося, чи треба розголошувати його зміст, і якщо це робилося, то в найзручнішому місці — на базарах, а не переходим на вулиці. Жоднісінька деталь цієї історії не відповідає звичайній процедурі. Так само не мають сенсу й паралелі між засіданнями Політбюро та імперського дивану, які нашим кіномитцям через брак знань здаються схожими одне на одне.

5.

Попри все, я був утішений, що мої зауваження хоч якось вплинули, а то й допомогли. Наприклад, зник епізод, що був у сценарії: Роксолана в «школі» випадково бачить невільницю, яка відпрацьовує техніку пестошці на... манекені. Можна тільки уявити, як присолили б критики свої відгуки, побачивши цю сцену в повній красі. (У фільмі манекена ніхто не цілує, проте його самого, розфарбованого під дуже засмаглого турка чи араба, в кількох епізодах залишили — не інакше, поява цього бовдура в кадрі освячена кошторисом.) Шкода тільки, що, виправивши цю та інші дрібниці, ще неймовірніші фантазії наші «роксоланознавці» залишили недоторканими, і безнадійний сюжет фільму від цього не став кращим. Але моя рецензія на сценарій, певно, переконала їх, що після демонстрації фільму вони матимуть чимало неприємних відгуків.

До критики з боку істориків автору фільму готувалися так само ретельно, як готують етикетку на підроблене вино. В титрах подякували за допомогу турецькому та іранському посольствам в Україні та науковим консультантам серіалу — Меліку Порсодану з Туреччини (консультантові з питань історії Османської імперії) та кримчанинові Серверу Ебубекірову (з етнографії та культури кримських татар). Мовляв, кому кортить, нехай позмагається з іноземними представництвами та з фахівцями-істориками.

Знаючи ретельність посольств східних країн у дотриманні дипломатичного протоколу, дивно, якщо їхні працівники подалися шукати собі хліба далеко від дипломатії, а особливо в такій непевній царині, як кінематографія. Я вже не кажу про те, що іранцям просто ризиковано виступати консультантами з історії Туреччини через постійні війни, що точилися між їхніми державами. Саме за часів Сюлеймана Османська імперія загарбала чималі території Персії разом зі столицями шахської Сефевідської династії Ардебілем та Тебризом. Від переслідувань загину-

ли сотні тисяч мусульман-шиїтів і в самій Анатолії. Та й для особистих симпатій до Роксолани в іранців нібито нема особливих підстав: Сюлейманова дружина у власноручно написаних листах зичила чоловікові перемог над шиїтами-«недовірками» й молилася за те, щоб він захопив у полон перського шаха, його дружину та дітей.

Слідів позитивного впливу на фільм пп. Порсодана та Ебубекірова і взагалі слідів їхньої наукової діяльності я не виявив. Найавторитетніший бібліографічний покажчик наукових праць із тюркології «*Turkologische Anzeiger*» (в якому представлено також і Україну від часу створення Інституту сходознавства) не

уявляють про Кримський ханат — мені їх шкода, бо вони займаються не своєю справою. Втім, може, вони мали якісь свої, так би мовити, орієнтальні міркування.

Стандарти турецького кіно, про які відверто згадав п. Топалоглу, розраховані, очевидно, на рівень освіченості турецького суспільства, який, між іншим, не був взірцем для українців принаймні зо два останні століття. Але є ще театри, розраховані на вибагливішу аудиторію. В листопаді минулого року режисер Енгін Улудаг на сцені театру Стамбульської мерії поставив спектакль про Роксолану «Хюррем Султан» (автор — Орхан Асена). Сюжет, як і в нашій «Роксолані», обертається нав-

Роксолана

згадує жодної статті ані того, ані другого. Але п.Ебубекіров уже тривалий час працює в ханському палаці-музеї в Бахчисараї, на посаді, що її кримські татари вважають політично важливою. Тож дивно, щоби він не знав принаймні правильної назви колишньої їхньої держави: Кримський юрт, або Кримський ханат, — тільки в жодному разі не Бахчисарайське ханство, про яке весь час торочать у фільмі. Багчесарай (так вимовляли назву цього міста) взагалі виник тільки в 1530-х роках, тобто коли Роксолана вже й продана була, й одружилася, й дітей народила. Працівникові (чи, бува, не завідувачеві?) Бахчисарайського музею, якщо він справді читав сценарій, а не лише титри із власним ім'ям, годилося би знати про час заснування міста, втім, як і про чимало інших кримських реалій XVI століття.

Якщо обидва науковці не роздивилися, що фільм мало не в кожній окремій деталі є пародією на те, що турки вивчають про Османську імперію у школі, а кримські татари

коло інтриг султанші-українки проти принца Мустафи (а що ще знають про неї?). Проте навіть зовні турецька версія виглядає вірогідніше за українську. Роксолану грає не писана красуня, а вже літня невисока на зріст повнотіла жінка у вогняно-рудій перуці — повна протилежність нашій Сумській-Лісовській. Не треба вбачати в цьому спробу принизити красу українок (сучасний турок цьому не повірить — він уже встиг скласти протилежну думку на власному досвіді). Просто турецькому глядачеві відомо, що Сюлейманова дружина була невисокою, рудою, і що в рік смерті Мустафи їй було під п'ятдесят.

Якщо режисерові фільму так уже хотілося поставити історію, в якій сюжет, інтриги, антураж, мова, думки персонажів — усе, крім імен кількох головних героїв, вигадане сценаристами, запозичене з їхнього власного досвіду, — то чи не краще було відмовитись і від цієї правди та перенести дію в якесь вигадане ісламське царство? Ставку було зроблено на

гучне ім'я Роксолани, до якого українці мають ніжні почуття. Але вродливі акторки та гаремні фантазії (хоча куди їм до Винничукових!) не змогли компенсувати поганий сюжет і режисуру та брак акторської майстерності. Видовища, через яке порожніли би вулиці в години трансляції, не вийшло.

6.

Погоджуючись, що критикувати чуже легше, ніж створювати щось своє, я, очевидно, мушу показати, що ж реально сьогодні можна протиставити образу Роксолани, нав'язаному невибагливим українським орієнталізмом.

Спершу про джерела. Збереглися листи до султана Сюлеймана Пишного, написані від імені чи навіть рукою самої Роксолани. Частково їх видав турецький дослідник султанського Гарему Чагатай Улучай. Є прагнення видати їх в українському перекладі — колись про це нібито домовлялися Омелян Прицак із Галілем Іналджиком; мені пропонував зробити те саме, але не за оригіналами, а за друкованим виданням Улучая, художник і голова товариства «Україна-Туреччина» п.Масаутов. Збереглися численні документи про Гарем — переважно фінансові, в тому числі з видатками на Роксолану та її численні добротинні проекти.

Серед моря літератури про Османську імперію, так чи інакше корисних для розуміння законів та порядків цієї країни, менталітету її жителів, є з десяток книжок, присвячених султанському Гарему. З них найкраща належить американці Леслі Пейрс (Leslie P. Peirs, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, 1996). Написана на османських та європейських джерелах, актових та розповідних, вона розкриває механізм функціонування Гарему як державного інституту, вивільнивши його образ від чоловічих фантазій. Леслі Пейрс чимало уваги приділила саме Роксолані й подала багато нових фактів із її життя в Палаці. Завдяки активному розвитку жіночих студій з'явилося чимало публікацій джерел і досліджень про становище жінки в ісламських суспільствах — вони корисні для реконструкції типів поведінки в гаремах.

На несподівані й для деякого неприємні роздуми здатне навести дослідження подружжя Беннасар «Християни Аллага» (Bartolomé Bennassar, Lucille Bennassar. *Les Chrétiens d'Allah: L'histoire extraordinaire des renégats, XVIe-XVIIe siècles*. Paris: Perrin, 1989). Вони проаналізували протоколи допитів потурнаків, серед яких було зо три сотні вихідців зі східної, центральної та південно-східної Європи. Інквізиція Палермо та Венеції повертала їх у християнство, в половині з цих випадків — силоміць (інквізиція вміла це робити). Величкому переказові про вбивство колишніх українців, які хотіли залишатися у Криму, виходить, є паралелі аж де — в Італії! Потрапивши в полон іще дітьми, потурнаки встигли пристойно скористатися шансами нового для себе суспільства. Роксолана, здається, в Речі

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

НА СВЯТІ
НАДІЙ

ВИБРАНЕ

Євген Сверстюк На святі надій

Київ: Наша віра, 1999

У найповніший на сьогодні книжці вибраних літературознавчих, філософських, публіцистичних творів Євгена Сверстюка зібрано статті та есеї, написані впродовж понад трьох десятиліть.

Видавництво «Наша віра»:
252001, Київ-1, а/с 283

Сергій Заремба
Українське товариство
охорони пам'яток історії
та культури
Історичний нарис
Київ: Логос, 1998

У книжці викладено історію виникнення та діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Ця масова громадська організація об'єднує найкращі сили аматорів, науковців, архітекторів, письменників, скульпторів, художників. На її кошти створено унікальний Музей народної архітектури та побуту України, відтворено Золоті ворота, оселю батьків Тараса Шевченка, інші пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва.

Видавництво «Логос»:
252030, Київ-30,
вул. Богдана Хмельницького, 10

Посполитій теж не мала шансів вибитися бодай у панночки, а тут стала царицею. І от це нас підводить до питання, від якого всі роксоланознавці затуляються як можуть: чи лишалася Роксолана в душі україночкою?

Вся ця література, надрукована різними мовами, насамперед англійською й турецькою, на жаль, не дуже доступна нашим зубожілим бібліотекам і науковцям. Але сходознавство стало проростати й на Україні, і я на власні очі бачу, як з Туреччини почали завозити не лише звичний крам, а й книжки.

Сцена з вистави «Хюррем Султан» у театрі Стамбульської мерії (1998)

І все-таки я розумію, що самих послань на екзотичну й мало доступну літературу не досить. Треба подати власні аргументи, аби не складалося враження, що я не став обговорювати деталі фільму, бо мені насправді нема чого сказати. В ідеалі треба було б самому зняти фільм, хоча б документальний, але його немає, тож спробую подати якийсь епізод із цього уявного фільму про Роксолану, який я ніколи не поставлю. Кожну згадувану деталь я, як історик, готовий підтвердити посиланням на традиційні для істориків джерела. Отже, до роботи!

7.

В листопаді 1553 року доля закинула англійського мандрівника, в майбутньому — посланця англійської королеви Єлизавети до московського царя Івана Грозного, а поки що зовсім молоду людину Ентоні Дженкінсона до сирійського міста Халеба (Алеппо). Там він став свідком урочистого вступу до міста османського війська на чолі з самим султаном Сюлейманом Пишним. Видовище зачарувало допитливого, чутливого до краси й гостроокого юнака, й він не полінувався якнай докладніше, на трьох сторінках щоденника записати свіжі враження.

Він побачив стрункі лави тисяч вояків, убраних у червоні, жовті, кремові, фіолетові шовки, білий оксамит, леопардові хутра. Від сяйва золотой та срібної шовкової парчі, виблисків сонця на золоті капелюхів, мерехтіння золотого гаптування й коштовного каміння на одязі та зброї мружилися очі. А над усім цим плив, погойдуючись, легкий, як хмаринка, покров білосніжних страусових плюмажів, газових тюрбанів, блискучо-білих суконних верхівок

яничарських капелюхів. Ця розкіш засліплювала очі, тому навіть холодний відблиск зброї зовсім вислизнув з уваги зачарованого англійця.

Сам Великий Турок, тобто Сюлейман, їхав «із великою поважністю та пишністю, ... маючи обабіч своєї особи лише по одному пажу, вбраному в золоті шати: сам він сидів верхи на гарному білому коні, зодягнений у плаття із золотої тканини, розкішно оздобленої найдорожчим камінням, а на його голові була чудова біла пов'язка, в якій було десь п'ятнадцять ярдів, і яка була виткана разом

з шовку та льону — щось на зразок калькутської тканини, але набагато тоншої та коштовнішої, на маківці його вивершувалася невеличка пучка страусових пір'їн, а його кінч був багато прикрашений відповідно таким самим способом». В ескорті султана їхали верхи та йшли сіпаги, яничари, пажі. Оразу ж за ним на білих могутніх конях їхало шість гарних дівчат, одягнених у срібні плаття чо-

Польська (чи не українська?) красуня в Туреччині. Мініатюра з книжки «Зетнан-наме» (початок XVIII ст.)

ловічого крою, багато розшиті перлами та самоцвітами; на головах у них були капелюшки з золота, з-під яких на всі боки спадали пасма волосся, пофарбованого у криваво-червоне, і

такого ж кольору були нігті на пальцях. При кожній із них ішло по два євнухи, озброєних луками.

Незважаючи на блиск і помпу, що так вражали, мабуть, не тільки нашого англійця, на серці в султана було невесело. Йому вже було майже шістдесят, і час був подбати про спадкоємця. Його батькові, коли той помер, ледь виповнилося п'ятдесят, а прадідові Мегмедові Завойовнику не судилося дожити й до п'ятдесяти. Найстарішим випустив владу Сюлейманів дід Баезід Святий, але він явно пересидів на троні, і його, вже немічного, власний син відправив у відставку, не чекаючи смерті. Сюлейман добре знав цю історію, бо сам допомагав батькові як міг: давав йому прихисток у себе в Кафі після поразок, був посередником між Селімом та кримським ханом Менглі Гереем (до речі, тестем батьковим і його самого), коли йшлося про військову допомогу для боротьби за престол. Отож старого вже султана хвилювало, хто ж із султанових синів посіде трон.

Сюлейман знав закони своєї держави — його навіть прозвали Законодавцем (Кануні). Тому він і став в очах підданців видатним султаном, правління якого уособлювало найвищу блискучу епоху в історії Османської держави. Його військо та флот були найсильнішими у світі. Його імперія сягала центру Європи, Гібралтару, Перської затоки, Ефіопії. Він посилав війська на допомогу мусульманським правителям з Індії та Суматри. Відповідально ставився він і до своїх обов'язків перед династією. Але в Османській державі не було встановлено законів про успадкування влади.

Ані шаріат, ані звичайне турецьке право не дозволяли втручатись у справу, що, як вважалося, перебувала цілком у руках Божих. Тому влада дісталася переможцеві в громадянській війні, що неминуче виникла між синами померлого володаря. Хоч би скільки було спадкоємців, шанс вижити мав з них лише один: переможець звичайно позбавляв життя переможених. Великий завойовник Константинополя Мегмед узаконив тільки цей звичай, щоб запобігти громадянській війні бодай після того, як хтось один із царевичів здобував собі престол. Тому важливо, щоби ним був справді найдостойніший. Це був надзвичайно важливий обов'язок султана — дати країні не просто спадкоємця престолу, а найздібнішого, хто швидко прийшов би до влади й забезпечив спокій всередині держави та перемоги над її ворогами. Тому у стосунках з дітьми, насамперед із синами, та з їхніми матерями султани не могли керуватися лише особистими симпатіями. Через це не могли й тримати дітей та онуків при собі — треба було змалку дати їм можливість пройти стажування на посаді управителя якоїсь провінції. З рідних та близьких лише мати та наставник-лала їхали разом із принцями. Сам Сюлейман почав свою кар'єру з приїзду до Кафи на місце померлого дядька Мегмеда. Потім батько, грізний Селім, ставши султаном, поставив його управителем у Манісі. Ця провінція тради-

S.N. Erdohan. The Sexual Life in the Ottoman Society (Istanbul, 1996)

ційно надавалася на уряд принцам, які вважалися найвірогіднішими кандидатами на батьківський престол. А більше синів у Селіма й не залишилося: померли — хто своєю смертю, а хто й від батькової руки, не склавши іспиту на знання основ османської державності. Француз Г. Постель розповідав, нібито Селім питав своїх синів, чи бажають вони стати султанами? Усі, крім Сюлеймана, відповіли, що не проти — й наклали головою. Ні, не можна синам хотіти влади, доки батько живий! Це суперечило волі Аллага, який сам визначав, кому мусить належати влада й коли її передати. Майже так само випробуватиме своїх синів і сам Сюлейман, і так само каратиме без права на перезалік.

Навіть у власному гаремі султани завели такий порядок — мати від однієї жінки не більше, як одного сина. Звичайно, султанам не бракувало

Алепо, шойно стративши сина. Щоправда, синову провину ніколи не буде ані доведено, ані спростовано. Та на цьому іспиті батько — один-єдиний екзаменатор, і йому видно краще.

Султан узяв із собою в похід іншого свого сина — двадцятидворічного Джигангіра. Але його Дженкінсон у пишній кавалькаді не побачив: Джигангір хворів і доживав останні місяці. Він народився горбуном і страждав на епілепсію. Такого годі було й думати послати кудись самого на уряд. От і забрав батько його із собою. Його мати, єдина і законна султанова дружина, Хуррем Султан (русинок Роксолана), в листі до чоловіка передавала синові свої вітання, та невідомо, чи застали вони його.

Живими залишалися тільки двоє. Селім перебував у Манісі, а Баєзід заправляв у Едірне. Вони все ще лояльні. Але першому вже двадцять

найулюбленішим сином, батько відчував ціну цієї втрати.

Її розуміли багато людей. Пізніше вони навіть стануть пов'язувати розкішну «Шаг-заде Джамі» саме з ім'ям Мустафи: нібито батько покався, поставивши несправедливо страченому синові пам'ятник на віки. А тоді, наприкінці 1553 року, заворушилося невдоволення самим султаном. Щоправда, більше ганили його дружину, називаючи відьмою й не без підстав скидаючи всі гріхи на неї. Довелося відправити у відставку великого везира Рюстема Пашу, теж не зовсім чужу людину — власного зятя, чоловіка єдиної доньки Мігрімаг, улюбленої дитини. Та цього було замало. Дружина писала йому в Халєб про погані настрої мешканців столиці й бажала султанові якнайскоріших блискучих перемог над іранським шахом, — аби тільки швидше покінчити з тривогою та роздратуванням суспільства.

А колись Сюлейман діставав від неї листи, сповнені любовних переживань, туги за коханим. Звичайно ж, як наближена до особи воїтеля й державного мужа, Хуррем і тоді зичила йому перемог над невірними в Європі та Азії. Щоправда, спочатку це робив гаремний писар. Лише років за десять від неї стали надходити власноручно написані листи.

Султанові було вже двадцять шість тоді, коли він зустрівся з тією русинкою. Мабуть, він був романтиком. У душі неординарної людини, романтичного меланхоліка із блакитними сумними очима, хоч і гарні, але покірні та доступні будь-якої миті дівчата, які й розмовляти до пуття не вміли, навряд чи викликали романтичне захоплення. Любовна лірика, породжена в гаремах — словесно вишукана й багата на образи, але сюжетно — примітивно-еротична, їй невідомі конфлікти й муки справжнього кохання всупереч підступностям життя. Найчастіше вірші писалися для розваги — схожою розвагою вважалися заняття каліграфією.

З байдужості його прокинула невеличка тендітна русинка. Взагалі русинки йому подобалися. Під час побуту у Кафі їх слав йому у подарунок тесть Менглі-Герей, віддавали його вояки з наскоків на Русь, куди вони ходили за живим товаром разом із татарами. Та й невільничий ринок у Кафі ніколи не порожнів. І він закохався в ту русинку.

Наступного року вона народила йому сина Мегмеда, а потім доньку і ще чотирьох синів. Це було проти заведених правил. Але султанові тоді таланило. Він заправляв у всьому Старому Світі й видавався повнокровному щастю в родині. Підданці бурчали про себе на його пасію, але він міг не звертати на них уваги, й навіть узяв шлюб зі своєю коханкою — колишньою невільницею. Знаючи смак сина, його мати потім надсилатиме йому в подарунок молодших та гарніших русинок. Та сама Хуррем знала про симпатію чоловіка до землячок і, щоби запобігти неприємностей, знаходила способи позбуватися конкуренток. Їй це вдавалося, хоч тимчасові захоплення чоловіка, бувало, приносили немов-

лят. Це було неприємно, але вона залишалася його коханою. Чому? Що його утримувало з нею? Він і сам не знав...

А хто знає? Далі мистецтво спроби зробити вже більше, ніж наука. □

Мечеть у Стамбулі, яку збудував султан Сюлейман.

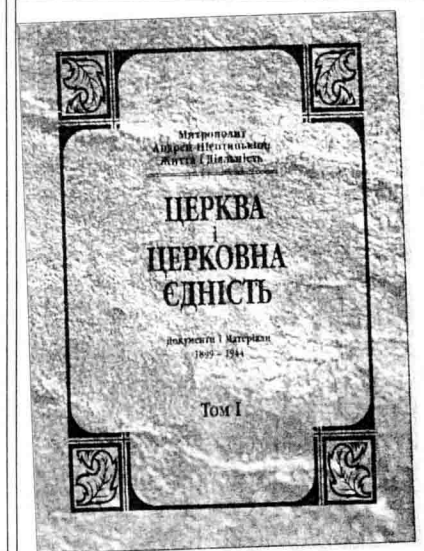
На цвинтарі перед мечеттю — мавзолей самого Сюлеймана та Роксолани

найвродливіших дівчат з усього світу, аби не лише виконати обов'язок перед державою та династією, а й тішити власні смаки. Та все ж гарем був насамперед державним інститутом, із своїми обов'язковими правилами, традиціями та регламентаціями, а вже потім місцем для романтичних побачень. Тому, наприклад, Мегмед II, завойовник Константинополя, та Селім Грізний явно нудилися гаремами і зрештою віддали перевагу юнацькому товариству. Але це сталося не раніше, ніж вони народили державі спадкоємців престолу.

Сюлейман любив жінок усе своє життя, і йому не бракувало синів. Проте зі спадкоємцями якось не таланило.

Далекого 1512 року, виїжджаючи з Кафи, Сюлейман залишив там двох синів. Магмуд, який шойно народився, помер 1521-го дев'ятирічним хлопчиком, ледве Сюлейман уже сам став султаном. Помер й інший син, Мурад, тільки-но почавши ходити. Залишався лише Мустафа, який народився 1515 року від красуні Махідеврэн, черкешенки чи албанки. Коли він підросте, йому дуже симпатизуватимуть підданці та яничари. Батько пошле його у Манісу як кандидата на престол. Проте Принц Мустафа не склав задовільно іспиту: зажадав влади. І ось Дженкінсон бачить султана, коли той вступав до

дев'ять, другому — на рік менше, і їм уже кортить позмагатися за батьківську спадщину. Батько ще не знає, що Селім переможе в цій боротьбі ще за життя старого султана. Адже Баєзід не просто повстане проти батька, і отже проти його імперії, а й, розбитий, шукатиме допомоги в іранського шаха, заклятого ворога Османів. Батько з сином обмінюватимуться ніжними віршованими листами, розмірковуючи в них над долею влади та вірністю державі, не забуватимуть і про родинні почуття, та коли шах видасть Баєзіда батькові, той без вагань пошле сина на страту. Султан не може знати цього, але своїх синів він знає добре. Обидва мають крутий норов, а от виростити з них відповідальних державних мужів не вдалося. Заважало заступництво матері, а вона в них одна, та ще й законна перед Аллагом та людьми дружина, а не просто тимчасова фаворитка. Тому загибель Мустафи означала втрату найздібнішого спадкоємця. Це вже друга болюча втрата: десять років перед тим раптово помер його улюблениць, принц Мегмед. Батько поставив у Стамбулі на його честь велику мечеть «Шаг-заде Джамі» — такої честі ніхто з принців не мав ні до того, ні після, померлих за батькового життя принців у кращому випадку ховали в тюрбе інших членів династії. І хоч Мустафа не був

Митрополит Андрей Шептицький
Життя і діяльність
Документи і матеріали
1899–1944

Том 1

Церква і церковна єдність

Львів: Монастир Монахів
Студійського Уставу;
Видавничий відділ «Свічадо»,
1995

Том 2

Церква і суспільне
питання
Книга 1

Пастирське вчення
та діяльність

Львів: Видавництво отців
василіян «Місіонер», 1998

Постуляція Митрополита Андрея Шептицького, Центральний державний історичний архів у Львові, Львівська Богословська академія випустили два томи видання, яке є першим після сталінської заборони Української греко-католицької церкви ґрунтовним вітчизняним виданням документів до історії цієї церкви в першій половині ХХ століття.

